

"Bűnöző gyermekek." Betekintés az Erdélyi Pártfogó Egyesület tevékenységébe

<https://erdelyikronika.net/2020/05/08/bunozo-gyermek-betekintes-az-erdelyi-partfogo-egyesulet-tevekenysegebe/>

Szerző: Gál Edina

Lopás, rongálás, tűzvész okozása, súlyos testi sértés, hatóság elleni erőszak, titkos kéjelgés, gondatlanságból elkövetett emberölés – ezek a vádak 12–18 éves gyermekek tettei a 20. század eleji Erdélyből. A bűnözéshez való viszonyulás a század elején megváltozott. Az áttörést a deviáns viselkedést tanúsító kiskorúak megítélése jelentette és a preventív jellegű, megelőzésre irányuló szemlélet. A cél ekkor már nem csak a közveszélyes bűnözőpalánták elzárása volt, hanem a legnagyobb igyekezet ezeknek a gyermekeknek a „megjavítására” és a társadalomba való visszaintegrálására összpontosult.^[1]

A bűncselekményt elkövető gyermekek pártfogásának történetét az általános gyermekvédelem felől kell megközelíteni, amelynek a züllött és züllésnek kitett gyermekek csak egy fejezete, annak ellenére, hogy országszerte számos egyesület és intézmény létesült kimondottan erre a célra. Ebből az irányból indulva egy komplex rendszer- és intézményhálózat bontakozik ki előttünk, amelyet a gyermekvédelmi törvények és a büntetőnovella (1908. évi 36. tc.) tettek lehetővé. Ennek köszönhetően állami intézmények és társadalmi kezdeményezésű egyesületek működtek együtt azzal a céllal, hogy minél több veszélyeztetett (és veszélyes) gyermeket neveljenek a „társadalom hasznos tagjaivá”. Ezek közé tartoztak a pártfogó- vagy patronázs (patronage) egyesületek is, amelyek közül most az évkönyvek segítségével az Erdély területére kiterjedő egyesület működésébe nyerhetünk betekintést.

A kerettörténet

Az általános (amely alatt jelen esetben állami értendő) gyermekvédelmet két törvény alapozta meg (1901. évi 8. és 21. tc.), amely kimondta, hogy a 0–7 éves elhagyott gyermekek gondozását az állami kasszából fizetik az országos betegápolási alapból, a 7–15 éves gyermekek nevelési költségeit pedig az a község köteles megtéríteni, ahonnan a gyermek származik (illetőségi község).^[2] A gyermekvédelmi törvények 1903-ban léptek életbe, és ezt követően kezdték el a Magyar Királyi Állami Gyermekmenhelyek felépítését. Az országban összesen tizennyolc menhelyet alapítottak és ezek egy-két éven belül fel is épültek.

A bűncselekményt elkövető gyermekek ügyében a változás 1907. június 13-án következett be a belügyminisztérium 60.000-es számú rendeletével, amelyben kimondták, hogy a környezetükben erkölcsi romlásnak indult vagy ennek kitett gyermekek is az állami gyermekmenhelyre utalhatók. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a gyermekmenhelyek, amelyeknek az intézetei elsősorban a csecsemők és a beteg gyermekek gondozására voltak berendezve, ezután kénytelenek voltak sok esetben speciális gondozást és nevelést igénylő gyermekeket is befogadni. A rendelet értelmében a menhelyre utalandók (1) azok a 12 év alatti gyermekek, akik bűncselekményt követtek el, de életkoruk miatt nem vonhatók bűnvádi eljárás alá, illetve (2) azok a 15 év alatti gyermekek, akik nem követtek még el bűncselekményt, de környezetükben erkölcsi züllésnek vannak kitéve.[\[3\]](#)

A menhelyek erre egyáltalán nem voltak felkészülve és a rendszerük nem volt alkalmas a feladatra. Az intézetek falai között csak beteg gyermekeket és csecsemőket gondoztak, ezért az egész épület gyógyításra volt berendezve, a személyzete pedig orvosokból és ápolókból állt, akiknek nem volt speciális felkészültségük a deviáns viselkedésű gyermekek nevelésére. A családokhoz kihelyezett züllött gyermekekkel szintén nem foglalkoztak kellőképpen a nevelőszülők, ezért gyakran vissza is vitték őket az intézetbe – vagy megszöktek és nyomuk veszett.

Ezzel párhuzamosan Budapesten még a 60.000-es rendelet kibocsátása előtt alapították meg gróf Edelsheim Gyulai Lipót elnökletével az Országos Gyermekvédő Ligát, amely országos szinten kívánta kezelni a gyermekvédelem ügyét és összefogni, támogatni a gyermekvédelemmel foglalkozó társadalmi kezdeményezésű egyesületeket. Az állami gyermekmenhelyek a törvény szerint sem zárták ki a társadalmi kezdeményezésű gyermekvédelmet, sőt kihangsúlyozták, hogy az eredményes működés érdekében felettébb szükséges a jótékony egyesületekkel való együttműködés. Ennek fényében alakult meg a Liga, amely az állami gyermekmenhelyek azon tevékenységeit volt hivatott kiegészíteni, amely azok kapacitását fölülmúlta.

A Liga megalakulásakor, a beszámolók tükrében, még nem volt egyértelmű, hogy a gyermekvédelem szerteágazó tevékenységi körén belül mi lesz az egyesület központi programja, hanem a későbbiekben vált egyértelművé, hogy a gyermekmenhelyek a züllött gyermekek ügyét képesek a legkevésbé kezelni, sőt a kiskorú bűnözők legnagyobb hányada 15 év feletti, azaz nem tartozik a hatáskörükbe. Továbbá a bűnvádi eljárás alá vont gyermekek egy jelentős hányada nem volt alkalmas a javítóintézeti nevelésre, ahová a súlyosabb büntetendő kihágásokat elkövetők kerültek, hanem speciális intézetekre lett volna szükségük. Ennek fényében a Liga szinte minden erőforrását a társadalom peremére szoruló, társadalomellenes viselkedést tanúsító züllött, de bűncselekményt el nem követő gyermekek nevelésére szentelte.

A Liga tevékenysége mentén kapcsolódnak a történethez a patronázs egyesületek. A két szervezet szorosan együttműködött egymással és tevékenységeiket folyamatosan kiegészítették. Az eddigiekben ismertett gyermekvédelmi rendszer fejlődéséből kirajzolódik, hogy az egész a prevencióra, a bűntény megelőzésére alapszik. A kriminalitás csökkentését és a biztonságosabb környezet megteremtését azáltal kívánták elérni, hogy a bűncselekményt kiváltó okot szüntetik meg, és ezáltal megelőzik, hogy a bűnözők „következő generációja” újabb bűncselekményeket kövessen el. Ez volt a patronázs egyesületek célja, amelyet különböző módszerekkel próbáltak megvalósítani.

A patronázs egyesületek működése

„Mi nem akarjuk az egyént, amely társadalomellenes magatartást tanúsított, megsemmisíteni, egyéniségét összetörni, hanem megelégszünk annak tisztességes útra való térítésével.”[4] Ezt a kijelentést akár az Erdélyi Pártfogó Egyesület (EPE) programjának is tekinthetjük. A patronázs egyesületek létrejöttét a büntetőnovella néven emlegetett 1908. évi 36. tc. mozdította elő, amelyben rögzítették a bűncselekményt elkövető fiatalok (18 év alatt) vonatkozó eljárást és meghatározták a kiszabható büntetéseket. A bűnügyi statisztikának köszönhetően a kriminalitást továbbra is a szegénységgel, a nyomorral és rossz életkörülményekkel kapcsolták össze, miszerint az egyének a nélkülözés hatására folyamodtak törvényellenes cselekedetekhez. A fiatalokra viszont alakítható jellemüknek köszönhetően különös figyelmet fordítottak.[5] A javítóintézetekben és fogházakban mesterségre tanították őket, meg akarták teremteni az önálló, tisztességes keresetszerzés lehetőségét, hogy ne kényszerüljenek a bűnözésre. A patronázs egyesületek főleg a törvényszék melletti tevékenységre fektettek nagyobb hangsúlyt, azáltal, hogy a kiskorúak ügyeinek helyes elbírálását ellenőrizték, majd felügyelték a kiskorú erkölcsi fejlődését.

Az EPE alakuló gyűlésére 1909. április 29-én került sor.[6] Elnöke Farkas Lajos volt, az évkönyvek Endes Miklós és Rosnyay Dávid egyesületi titkárok gondozásában készültek. Az egyesület területi egységekre oszlott, így 1913-ra már tizenegy szakosztálya működött a történelmi Erdély különböző városaiban. A patronázsrendszer az évkönyvek tükrében három fő tevékenységi csoportra oszlott: (1) bűnügyi csoport, (2) züllöttek és prostituáltak, (3) gyermekvédelem. A gyermekvédelmi csoportban nem voltak sem bűnözők, sem züllöttek, csak a rászoruló gyermekeket és családjukat segítették. A második csoportba tartozó „züllött” gyermekeket ekképp csoportosították: csavargók, iskolakerülők, prostituáltak és „egyébként züllöttek” vagy „általában züllöttek” – vagyis minden más deviáns viselkedési forma, amely nem illett bele az első három kategóriába. A bűnügyi csoport a bűnvádi eljárás alá vont gyermekekkel foglalkozott – a következőkben ennek a tevékenységét fogom ismertetni.

A bűncselekményt elkövető 12 éven felüli gyermekek ügyeit a törvényszéken a kiskorúak bírāja vizsgálta felül, és erről értesítették a patronázs egyesületeket is. A legtöbb ügyet az egyesület valamely tagja felülvizsgálta, felkereste a gyermeket a környezetében és jelentést írt a megfigyeléseiről (környezettanulmány). A tárgyaláson az egyesület gondoskodott róla, hogy védőt állítson a kiskorúak mellé. A környezettanulmányok segítségével egy pontosabb képet kaptak a gyermek viselkedéséről, jelleméről, környezetéről és családi háttéréről. Céljuk a gyermek züllöttsége okának a megállapítása volt, és az, hogy a környezetében maradva várható-e a gyermek javulása. A környezettanulmányok önmagukban alkalmatlanok voltak az ítélelhozásra, viszont megkönnyíthették a döntést.^[7] Végül a bírósági határozat függvényében, amennyiben a gyermeket nem ítélték intézeti nevelésre, a pártfogója bizonyos időközönként meglátogatta és jelentést tett a magaviseletéről. Az egyesületben a pártfogóknak tulajdonították a legfontosabb szerepet, és az eredményt a fiatalok hosszú távú megfigyelésében, útbaigazításában látták. Védenkeiket tanácsokkal látták el, lehetőség szerint munkát szereztek nekik és figyelmeztették, megdorgálták, ha visszaesést tapasztaltak. Ehhez viszont igen nagyszámú önkéntes tagra volt szükségük, lehetőleg minden településen, aki jól ismeri a helyi közösséget, és pártfogoltját is közelebbről felügyelheti. Vidéken ezért nagyon fontos volt a helyi pap és a tanító bizalmának elnyerése, viszont ez akár azzal is járhatott, hogy elveszíthette a hívei bizalmát, amennyiben például egy próbára bocsájtott fiatalok kihágásairól kellett jelentést tenni.^[8]

Az EPE figyelme többek közt a szórakoztatóiparban alkalmazott gyermekekre is kiterjedt. Az egyesület elnöke előterjesztést írt a kolozsvári rendőrfőkapitányhoz, hogy a szórakoztatóiparból zárja ki a fiatalokat: távolítsa el őket a kávéházakból és mulatókból, illetve ne adjon engedélyt olyan köztéri műsorokra, amelyben a fiatalokat „olcsó, nem művészi színvonalú tingli-tanglikban” szerepeltetik, kivéve, ha a műsor színpadon játszódik (hangversenyek, gyermekkórusok, színpadi előadások) és nem italmérő helyen. A köztéri mulatságokra (hangverseny, cirkusz, bűvészműtatvány, álarcos menet és állatos műsorok, erőmérő gépek, hullámvasutak) a törvény már korábban is előírta a rendőri jóváhagyást az „erkölcsi garancia” biztosítása érdekében. Továbbá konkrét példakkal ecseteli a kintornálás, verklizés káros hatását a gyermek munkára való nevelésében, mert ezáltal gyakorlatilag a koldulásra nevelték őket.^[9]

A büntetés

1910-ben nyolc fiatalok egy szőlőben feltört egy rozoga kunyhót és elvitt fél véka almát. Tettük lopásnak minősül és nem maradhat következmények nélkül. A tényleges kár viszont nem nevezhető jelentősnek, az ok pedig nem tekinthető veszélyesnek. A korban sem a jövő generáció bűnözőit látták bennük, hanem csoportba verődött, megdöntölként cselekvő

kamaszokat. A büntetést tehát ennek fényében szabták ki és a hasonló eseteket nem kezelték ugyanúgy, mint a züllött, állandó bűnözésre hajlandó fiatalokat, vagy a súlyos következménnyel járó tetteket.

A fiatakorúak büntetését szabályozó törvénycikk tizenhetedik paragrafusa szerint, ha a fiatakorút nem mentették fel vagy a vádat nem vonták vissza, a büntetése a következő lehetett: dorgálás, próbára bocsátás, javító nevelés, fogházbüntetés. Az elsőt ekképp határozza meg a törvény: „A dorgálás abban áll, hogy a bíróság nyilvános tárgyaláson az elítélthez ünnepélyes komoly intelmet intéz és figyelmezteti őt, hogy újabb büntett vagy vétség elkövetése esetében ellene szigorú büntetést fog alkalmazni.”[\[10\]](#) Az Erdélyi Pártfogó Egyesület bűnügyi szakértőinek tapasztalatai azonban azt mutatták, hogy az esetek többségében ez teljesen eredménytelen volt, csak a „magasabb erkölcsi érzékkel bíró” (vagyis lelkiismeretes) gyermekén volt eredménye. Ellenkező esetben azonban „[...] akin délelőtt dorgáló ítéletet hajtottak végre, délután már azt mondotta, hogy felmentették, mert nem volt bűnös.”[\[11\]](#) A próbára bocsátást ennél sokkal eredményesebbnek találták, ugyanis a fiatakorú ezáltal csak feltételezetten volt szabadlábra helyezve, amelyet a feltételek megszegése esetén szigorú büntetés váltott fel.

A javítóintézetekbe azokat a javító nevelésre szoruló fiatakorúakat helyezték, akik a környezetük hatására erkölcsi romlásnak, züllésnek indultak, és külső beavatkozás hiányában nem volt várható a megjavulásuk. A züllöttség megállapítása kulcsfontosságú volt az elbírálásban és a büntetés kiszabásában. Különösen azokat igyekeztek a leginkább megmenteni, akik a környezet hatására folyamodtak jogtalan cselekedetekhez. Bizonyos esetekben kimondottan a szülőknél vélték felfedezni a züllés okát, amennyiben ez például lopásra bátorította a gyermekét. A javítóintézeteken belül azonban számos korabeli kiadványban visszatérő motívumként jelentkezett, hogy nem fordítottak elég figyelmet a züllöttség különböző fokain álló fiatakorúak különválasztására.[\[12\]](#)

Nem írtak elő javító nevelést azoknak a fiatakorúaknak, akik alkalmi bűnöket követtek el, mert rossz hatással lett volna rájuk, ha a „hivatásos gonosztevők” közé kerülnek. Ezért például helytelennek tartották, hogy egy apa javítóintézeti nevelést kért a fia számára, amiért egy kisebb csapat fiúval együtt összetörték egy csatorna fedelét, viszont a gyermek példás előmenetelt és magaviseletet tanúsított az iskolában.[\[13\]](#) A hasonló esetekre volt alkalmas a pártfogó. Munkájuk viszont változó sikerekkel járt. Például egy lopás miatt két heti felfüggesztett fogságra ítélt fiú mellé az egyesületből állítottak ki gyámot, azonban a fiú megszökött és nyoma veszett, a gyám a rendőrséggel kerestette országszerte.[\[14\]](#)

A szabadságvesztésre ítélt fiatakorúak számára külön helyiséget tartottak fenn. 1909-ben ez még nem felelt meg teljes mértékben a követelményeknek, mert nem volt sem lelkésze, sem tanítója. A fogházi büntetések időtartama viszont gyakran túl rövid volt (például két hét) és

nem volt elegendő a fogháztól való félelem kialakulására sem, tehát a visszaesés lehetősége továbbra is fennállt.^[15] A későbbiekben azonban sikeres fogházmisszióval is foglalkozott az egyesület, amelyben több felekezeti lelkész is részt vett.

Az okok

A fiatalok bűnözőknél rendkívül fontos volt a bűncselekmény okának meghatározása annak érdekében, hogy a gyermek számára legalkalmasabb és leghatékonyabb javító jellegű büntetést szabják ki. Gyakorlatilag itt dőlt el, hogy a gyermek javítható-e, illetve milyen módszerek hoznák meg a várt eredményt (dorgálás, próbára bocsátás, javító nevelés, fogház)^[16]. Az évkönyvekben meghatározott bűncselekmények okai közül szinte mindenik pontosításra szorulna. Az 1910-es és 1911-es évkönyvek alapján, a kihágásokat többnyire a nevelés hiányának (10–12%), a rossz környezetnek (10–12%), a pillanatnyi meggondolatlanságnak (8%) és a pajkosságnak (6–8%) tulajdonították. 1912-ben a pajkosságot viszont már 25,5%-nál állapították meg. A bosszúvágyat, terheltséget (szellemi fogyatékos) és az alkoholizmust kis arányban vélték felfedezni (1–3%), ám gyakoribbnak mondhatók a nyereségvágyból fakadó bűntények (5%). Az eddig felsorolt szubjektív kategóriák mellett azonban a „bűnös hajlam” vagy másik néven a „belső romlottság” (6%) szorul a leginkább magyarázatra, hogy ezt mi alapján határozták meg.

A szegénységet csak a fiatalok 2%-nál állapították meg a kiváltó okok között, holott a nélkülözésből fakadó bűncselekmények és a rossz anyagi viszonyok között egyértelmű összefüggés áll. Nem tekinthető elszigeteltnek például a 12 éves hídalmási fiú esete, akinek az ügyész ejtette a vádját, mert a gyermek szükségből lopott – feltételezhetően éhezett.^[17] A szegénységet önmagában azonban nem szükségszerűen követte a bűnözés, az összefüggés csak arra vonatkozik, hogy a bűnözések okai gyakran erre vezethetők vissza. A helytelen következtetésektől a hatóságok is óvakodtak, és számos korabeli kiadványban és újságcikkben felelevenítik példaként a nyomorúságos, de tisztességes életet élő szegények mintaképét. Az EPE konkrét okokkal kívánta meghatározni a cselekedeteket kiváltó okot, viszont ha megnézzük a gyermekek szüleinek anyagi viszonyait, 1910-ben a szülők 71%-a, 1911-ben 63%, 1912-ben pedig 78%-a vagyontalan volt, így mindennapjaikat a nélkülözés állandó jelleggel meghatározta.

A tettek és a tettesek

A fiatalok büntetési változó súlyú következményekkel jártak. Például 1911-ben a 13 éves Péter Magyarzomborról, aki a 24 éves társával együtt őrizte a marhákat, ellopott egy

marhakolompot. A bűncselekmény okának a „neveletlenséget” tüntették fel, az ítélet pedig dorgálás lett.^[18] Ehhez hasonló egy inas/tanonc fiú esete, akit azért állítottak a törvényszék elé, mert ellopott három, 12 fillér értékű rugót a gazdájától. Miután az egyesület felkereste a fiú apját, kiderült, hogy a gyermek tisztességes családból származik, és a „bűntény” előtt és utána is példás magaviseletet tanúsított. A rugót pedig azért lopta el, hogy játékot készítsen belőle magának, amelyet az apa be is mutatott.^[19] A lopás okát a *gyermeki pajkosságban* határozták meg. Ilyen esetekben a bűnvádat gyakran ejtették vagy dorgálással bírálták el.

A fiatalok között 12 év alatti gyermekeket és 18 éves fiatalokat is találunk. A gyermekek fizikai és szellemi fejlődése szempontjából ez egy igen hosszú időszak, és nagy különbségek vannak az értelmi és érzelmi fejlettségük között is, amely a bűncselekményekben is tükröződik. Míg a lopás és a súlyos/könnyű testi sértés minden korosztályban előfordul, az okirathamisítás vagy a hamis pénzhasználat legkorábban a 14–16 éves korcsoportban jelenik meg, viszont a 16–18 éves korosztályra jellemzőbb.

A fiatalok kriminalitására apró bűntények jellemzőek. Ezek közül a lopás volt a leggyakoribb, amely átlagosan az előforduló esetek felét tette ki és igen gyakran, az előbbi példákhoz hasonlóan, csupán a megdöntöttség eredménye volt. A fizikai erőszak állandó jelleggel szerepelt a nevelésben, a családban, az iskolában és a tanoncok kiképzésében, ezért nem meglepő, hogy a lopásokat a testi sértés követte már egészen fiatal korban. Bár elmondhatjuk, hogy a kiskorúak bűncselekményei általában kevésbé súlyos következményekkel jártak, szörványos esetekben előfordult a szándékos gyilkosság vagy a gondatlan emberölés is, de ezek nem tekinthetők jellemzőnek és csakis a 16–18 éves korosztálynál jelennek meg.

A korcsoport szerinti lebontásban a bűnözések száma az életkorral arányosan nőtt. 1910-ben a 12 év alatti korcsoportban 8 gyermek ügyéről tettek feljelentést, a 12–14 éves korosztályban már 48-an voltak, 14–16 évesek közül 150-en, és végül a 16–18 évesek korcsoportjában 264-en. Szintén nagyobb korban jelenik meg a fiúk esetében a nemi erőszak és a lányok esetében a „titkos kéjelgés”. Az utóbbinál a hatóságok számára a problémát inkább a „titkos”, mint a kéjelgés jelentette, viszont kiderült, hogy a vádlott ebben az esetben már nem volt fiatalok. Két lányt viszont csábítással, szöktetéssel és katonaszökés pártolásával vádoltak meg, amely mögött egy katonával folytatott viszonyra kell gondolnunk. A lányok csupán 10–11%-át tették ki a bűnözési eseteknek, amely az országos arányokkal volt egyenlő, viszont itt is előfordultak súlyosabb következményekkel járó bűncselekmények. Egy 16–18 éves lány esetében az ügyészség eljárást indított gyermekölés vádjával. A lány házicseléd volt és foglalkozásából tartotta fenn magát, a gyermek pedig minden bizonnyal a sajátja volt, akit nem tudott/akart felnevelni. A vádat végül „egyéb okokból” megszüntették, a gyermekölés okát pedig a rossz anyagi viszonyaiban határozták meg.^[20]

Az Erdélyi Pártfogó Egyesület ugyanakkor a kétséges hitelű vádakra és a sérelmek eltúlzására is felhívta a figyelmet a hatóság elleni erőszakok kapcsán: „Láttunk már esetet, midőn a vádhatározat hatóság elleni erőszak büntetéről beszélt és a terhelt, ki ezt a cselekményt állítólag elkövette, alig ért a sértettnek a derekáig, hogy a felfegyverkezett pásztor sérelmére hogyan követhetett el egy ilyen apró legény hatóság elleni erőszakot oly mértékben, hogy azt hivatalos kötelességében akadályozta légyen, magunk részéről megérteni nem tudjuk, de igenis tapasztaljuk azt, hogy ezek a pásztorok első káromkodó szóra kötelességük teljesítését abbahagyják és bűnvádi feljelentést tesznek.”^[21]

Az Erdélyi Pártfogó Egyesület tanulmányozása elhanyagolhatatlan a kriminalitás történetének megismeréséhez. Ugyanakkor számos szociális problémára világít rá, így nem szakítható el a szegényügytől és a cselédügytől sem. A néhány érdekes példa mellett a statisztikai adatokból kirajzolódnak az önállósulásra törekvő fiatalok történetei a 20. század eleji Erdélyből.

Jegyzetek

- [1] Angyal Pál: *Pártfogói intézményeink és a magyar társadalom*. Magyar Társadalomtudományi Szemle 1908/10. 949–958.
- [2] Gyáni Gábor: *Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája*. Történelmi szemle 1999/1-2.
- [3] 1907. évi 60.000-es belügyminiszteri rendelet.
- [4] *Az Erdélyi Pártfogó Egyesület évkönyve az 1910. évre*. Kolozsvár, 1911. 9.
- [5] 1908. évi 36. tc.; Palguta Virág: *A fiatakorúak és a büntetőnovella*. *Jogtörténeti szemle* 2016/1. 60–63.
- [6] *Az Erdélyi Pártfogó Egyesület évkönyve az 1909. évre*. Kolozsvár, 1910. 9-11.
- [7] Uo. 24.
- [8] *Az Erdélyi Pártfogó Egyesület évkönyve az 1910. évre*. Kolozsvár, 1911. 15.
- [9] *Az Erdélyi Pártfogó Egyesület évkönyve az 1910. évre*. Kolozsvár, 1911. 34-35.
- [10] 1908. évi XXXVI tc. 17 §
- [11] *Az Erdélyi Pártfogó Egyesület évkönyve az 1910. évre*. Kolozsvár, 1911. 14–15.
- [12] Uo. 16
- [13] *Az Erdélyi Pártfogó Egyesület évkönyve az 1910. évre*. Kolozsvár, 1911. 23-24.

[14] A fiú apjának felfüggesztették az atyai hatalmát, ezért volt szükség a gyám kirendelésére, aki ebben az esetben pártfogója is volt. *Az Erdélyi Pártfogó Egyesület évkönyve az 1910. évre.*

Kolozsvár, 1911. 26.

[15] *Az Erdélyi Pártfogó Egyesület évkönyve az 1910. évre.* Kolozsvár, 1911. 16.

[16] 1908. évi XXXVI tc. 17 §

[17] *Az Erdélyi Pártfogó Egyesület évkönyve az 1912. évre.* Kolozsvár, 1913. 34-35.

[18] *Az Erdélyi Pártfogó Egyesület évkönyve az 1911. évre.* Kolozsvár, 1912. 56-57.

[19] *Az Erdélyi Pártfogó Egyesület évkönyve az 1910. évre.* Kolozsvár, 1911. 28.

[20] A cselédségről bővebben lásd Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség.* Bp., 1983.

[21] *Az Erdélyi Pártfogó Egyesület évkönyve az 1910. évre.* Kolozsvár, 1911. 14.